

Berlin (Ost). Pamięć indywidualna i obraz Niemieckiej Republiki Demokratycznej w relacjach oral history

Dagmara Dudek

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego

„Berlin jest znowu Berlinem” – głosiły nagłówki porannych gazet dzień po otwarciu przejść granicznych między Berlinem Wschodnim a Berlinem Zachodnim. Upadek muru berlińskiego 9 listopada 1989 roku jest jednym z ważniejszych wydarzeń w najnowszej historii Niemiec i symbolizuje koniec Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Przypomniwały o tym huczne obchody 20. rocznicy upadku muru w 2009 roku. Rok później odbyły się uroczystości związane z rocznicą zjednoczenia Niemiec, które miało miejsce 3 października 1990 roku. Wydarzeniom tym miałam okazję przyjrzeć się z bliska ze względu na prowadzone w tym czasie badania terenowe – rozpoczęłam je w roku akademickim 2008/2009 w czasie pobytu na stypendium Erasmus w Berlinie i następnie kontynuowałam w semestrze letnim w 2010 roku. Trwający dwa lata boom pamięciowy skłonił mnie do postawienia pytania o pamięć przełomowych wydarzeń i ich interpretację, wpisywanie historii w przestrzeń miasta i jej miejsce w opowieściach życia mieszkańców.

Celem badań była próba odpowiedzi na pytanie, czy różnym narracjom dotyczącym wydarzeń przełomowych roku 1989 towarzyszą spory o kształt pamięci przeszłości. Interesowało mnie to, jak rozmówcy – dawniej obywatele NRD – doświadczyli wydarzeń przełomowych, takich jak upadek muru berlińskiego, a także poprzedzających 9 listopada 1989 roku. Jakie znaczenia nadają tym wydarzeniom i jak je interpretują? Czy stanowiły one punkt zwrotny w ich życiu? Uroczystości rocznicowe obchodzone w 2009 i 2010 roku skłoniły mnie ponadto do tego, by przyjrzeć się praktykom upamiętniania obecności/nieobecności muru. Interesowało mnie to, w jaki sposób prowadzona polityka historyczna wpływa na pamięć o przeszłości i jakie formy przybiera to zjawisko.

W trakcie prowadzenia badań starałam się uczestniczyć w jak największej liczbie spotkań, wykładów, wystaw, wycieczek śladami historii. Pozwoliły mi one z jednej strony lepiej zapoznać się z najnowszą historią Niemiec i życiem codziennym w NRD, co było niezwykle istotne z perspektywy tematu mojej pracy, z drugiej zaś – dotrzeć do potencjalnych rozmówców. Uczestniczyłam także w uroczystościach rocznicowych, które obchodzono 9

listopada 2009 roku. Wyszłam z założenia, że uczestnictwo w „wydarzeniach wizualnych” – jak określa je Andrzej Szpociński (2009) – pozwoli mi przyjrzeć się temu, w jaki sposób konstruowana jest pamięć indywidualna i społeczna oraz jaką rolę odgrywają media i państwo w indywidualnych procesach interpretacyjnych.

W trakcie półtorarocznych badań przeprowadziłam 30 wywiadów z mieszkańcami dawnej NRD. W pierwszym etapie badań przeprowadziłam 12 wywiadów pogłębionych z mieszkańcami Berlina w wieku 42–60 lat, którzy angażowali się w działania opozycyjne, pamiętali przełomowe wydarzenia roku 1989 i uczestniczyli w nich. Przy doborze rozmówców zastosowałam metodę *chain referral sampling* (Biernacki i Waldorf 1981).

Do drugiego etapu badań przystąpiłam w 2010 roku i przeprowadziłam kolejnych 18 wywiadów z mieszkańcami w wieku 45–76 lat. Przy doborze rozmówców wykorzystałam przede wszystkim wcześniej nawiązane kontakty, a także korzystałam z zasobów portalu internetowego *zeitzeugenbuero.de* wspieranego przez Ministerstwo Kultury i Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur – instytucję częściowo finansowaną ze środków państwa, która zajmuje się przepracowywaniem historii i skutków dyktatury komunistycznej w Niemczech. Strona ta została stworzona w ramach przygotowań do rocznicy upadku muru i zjednoczenia Niemiec przede wszystkim jako platforma pośrednicząca w nawiązywaniu kontaktów między mediami, instytucjami związanymi z nauką i szkolnictwem a tzw. świadkami historii [*Zeitzeugen*].

Rozmówcy w swoich relacjach sięgali pamięcią przede wszystkim do czasów NRD, rzeczywistości, w której żyli i z którą wiąże się większość doświadczeń ich życia. Opowieści, których miałam okazję wysłuchać, ogniskują się właśnie wokół tych wspomnień, choć wybiegają one również poza rok 1989. Jest to z pewnością częściowo podyktowane wzajemnymi oczekiwaniami, które tworzy sytuacja wywiadu, a częściowo kontekstem uroczystości rocznicowych, które dodatkowo skłaniać mogą do refleksji nad tym, co minione. Choć tylko kilku spośród moich rozmówców urodziło się w Berlinie Wschodnim, większość z nich przeniosła się do podzielonego miasta w dość młodym wieku. Stąd też wspomnienia są z nim tak mocno związane. Przez zawarty w tytule pracy „Berlin (Ost)” rozumiem pewien byt polityczny, przestrzeń wydzieloną granicami, o której opowiadali bohaterowie analizowanych opowieści, jak i przestrzeń w pamięci – dlatego też „(Ost)” ujęłam w tytule w nawias. Odsyła on do współczesnego miasta, w którym przeprowadziłam badania terenowe i do Berlina jako miejsca podróży imaginacyjnych.

Jak zauważył Jerome Bruner, nie istnieje inny sposób opisanego przeżytego czasu niż w formie narracji (1990, 4). Jednak ustalenie definicji narracji wcale nie jest tak łatwe i oczywiste, jak mogłoby się wydawać (Squire, Andrews, Tamboukou 2008, 1). Co więcej, niestrukturyzowane narracje autobiograficzne mogą na początku przytłaczać nieskończoną ilością możliwych interpretacji. W jaki sposób analizować zatem narracje o przeszłości? Niestety – jak zauważają redaktorzy i autorzy wstępu w pracy zbiorowej *Doing narrative research* – żadna perspektywa badawcza, pomijając może teorię ugruntowaną i interpretatywną analizę fenomenologiczną, nie zapewni nam jasnych wskazówek i zaleceń. Konstatacja ta zachęciła mnie do korzystania z procedur badawczych wypracowanych na gruncie różnych dyscyplin i podejść. Po przeprowadzeniu pierwszych wywiadów pogłębionych zdecydowałam się rejestrować w kolejnym etapie badań relacje *oral history*. Uznałam, że kategorie i obszary tematyczne, które narzucają kwestionariuszowe wywiady pogłębione, ograniczają w pewnym stopniu możliwość wypowiedzi. Odstąpiłam od strukturyzowania narracji poprzez zadawanie pytań kwestionariuszowych i pozostawiłam rozmówcom znacznie większą swobodę w snuciu opowieści. Wywiad rozpoczynałam od prośby o podzielenie się opowieścią życia. W zależności od tego, jak przebiegała opowieść, zadawałam dodatkowe pytania, jednak to rozmówcy mogli swobodnie opowiadać o ważnych dla nich doświadczeniach.

Historia mówiona jest szczególnym rodzajem biograficznego wywiadu narracyjnego (Portelli 2005, 151). Przybliża życie rozmówcy opowiedziane z jego własnej perspektywy – narracja dostarcza wiedzy o tym, co rozmówca postrzega jako istotne. Historia mówiona różni się od innych podejść tym, że próbuje wskazać korespondencję między biografią a historią, doświadczeniem indywidualnym a procesami transformacji społeczeństw (Portelli 1998, 25). Przygląda się temu, w jaki sposób indywidualne doświadczenie wpisane jest w kontekst historyczny i sytuuje się przy tym, jak podkreśla Alessandro Portelli, pomiędzy [*in-between*] – łączy narrację autobiograficzną z czasami, o których opowiada, a poprzez analizę tego, co w każdej opowieści niepowtarzalne, stara się jednocześnie dotrzeć do tego, co wydawać się może w pewnym stopniu uniwersalne (Portelli 1998, 26). Portelli zwraca uwagę na to, że pamięć nie jest biernym depozytariuszem faktów, lecz aktywnym procesem nadawania znaczeń (Portelli 2003, 69). Dlatego też zainteresowanie badaczy *oral history* budzi nie tyle obraz przeszłości, który można odtworzyć na podstawie ustnej relacji, ile wszystko to, co dzieje się z nim na skutek procesów związanych z pamięcią. Przywoływane wspomnienia

stanowią próbę odnalezienia sensu w przeszłości, interpretacji własnej opowieści życia i osadzenia jej w kontekście historycznym (Portelli 2003, 67).

Silą i cechą wyróżniającą *oral history* jest możliwość przyjrzenia się procesom, które stoją za konkretnymi doświadczeniami rozmówców (Portelli 2005, 153). Podobnie okoliczności historyczne, które wpisane są w narracje, pozwalają lepiej zrozumieć indywidualną sprawczość w ramach pewnego kontekstu społecznego. Tak więc historia mówiona – która skupia się na indywidualnych losach i indywidualnej narracji – może jednocześnie ukazywać związki między doświadczeniami życiowymi a szerszymi uwarunkowaniami historycznymi.

Napisana przeze mnie praca składa się z trzech części. W pierwszej odwołuję się do perspektyw badawczych, które stanowiły dla mnie inspirację i jednocześnie staram się ukazać rozwój badań *oral history* w kontekście przywoływanych tradycji. Przedstawiam przyjętą przeze mnie perspektywę badawczą i koncepcje teoretyczne. Opisuję następnie wykorzystane materiały źródłowe i przebieg badań terenowych. Rozdział zamyka opis miejsca badania wraz z krótkim zarysem historycznym, w którym przedstawiam ważniejsze wydarzenia poprzedzające budowę muru berlińskiego 13 sierpnia 1961 roku. Wybór przyjętej cezury, którą wyznacza rozpoczęcie budowy muru, podyktowany był z jednej strony chęcią zarysowania specyfiki podzielonego miasta i zaznaczenia pewnych kontekstów, które wpisane są w analizowane opowieści życia i bezpośrednio się z nimi łączą, z drugiej zaś – przybliżenia wydarzeń, które współcześnie są być może mniej znane (zwłaszcza w porównaniu z wydarzeniami związanymi z przełomem roku 1989, które odnieść można do najnowszej historii Polski). Należy jednak podkreślić, że praca ta nie jest opracowaniem historycznym. Intencją moją nie jest rekonstrukcja historii zdarzeniowej i stąd też kontekst historyczny – który w wielu miejscach wydawał mi się niezbędny – starałam się ograniczyć do wprowadzenia pozwalającego lepiej zrozumieć analizowane w pracy opowieści życia.

W rozdziale opisuję także narodziny pewnego konstruktu ideologicznego i oferty tożsamościowej konkurencyjnej względem RFN. Zdaniem Iny Dietzsch status NRD między Europą Wschodnią a Europą Zachodnią aż do upadku muru pozostawał niejednoznaczny (Dietzsch 2005, 93). Na podstawie własnych badań stwierdziła ona, że mieszkańcy NRD nie identyfikowali się z obrazem jednego narodu niemieckiego na Wschodzie i na Zachodnie, podtrzymywanym przez Republikę Federalną Niemiec. Zauważyła, że znajomi i krewni z Zachodu, którzy przyjeżdżali w odwiedziny, postrzegani byli jako „Inni”. Z kolei z biegiem lat mieszkańcy NRD w coraz większym stopniu dzielili z mieszkańcami pozostałych krajów

wschodnioeuropejskich doświadczenie życia w warunkach socjalizmu. Stąd też wyobrażenie niemieckiej wspólnotowości ponad granicami politycznymi nie znajdowało potwierdzenia w życiu codziennym (Dietzsch 2005, 94). Równocześnie tożsamość budowana w oparciu o różnicę w stosunku do Republiki Federalnej Niemiec nie była przekonująca – mieszkańcy NRD nie identyfikowali się z ideą „socjalistycznego narodu niemieckiego”. W krótkim zarysie historycznym pokazuję, w jaki sposób Berlin Wschodni bardzo świadomie konstruowany był w opozycji ideologicznej do Berlina Zachodniego i jak zimnowojenna dychotomia wpisała się w architekturę miasta. Opisane zmiany w tkance miejskiej Berlina po upadku muru odzwierciedlają z kolei dynamiczne procesy przemian, którym podlega również tożsamość.

W drugiej części pracy przyglądam się temu, co łączy indywidualne losy moich rozmówców. Interesowało mnie zarówno to, co jest opowiadane, jak i sama forma opowieści. W prawie wszystkich wywiadach rozmówcy odwoływali się do uogólnionej narracji historycznej, przez którą rozumiem pewną sekwencję przywoływanych chronologicznych wydarzeń historycznych dotyczących ostatnich miesięcy istnienia NRD, jak i transnarodowej dynamiki wydarzeń Jesieni Ludów. Jednym z czynników, który z pewnością wywarł ogromny wpływ na strukturę opowieści i chronologię pojawiających się w niej wydarzeń historycznych, był kontekst rocznicowy. Boom pamięciowy sprawił, że wydarzenia sprzed 20 lat były intensywnie przypominane w mediach, a także poprzez działania w przestrzeni miasta. Bardzo dobrym przykładem obecności historii na co dzień może być wystawa plenerowa *Friedliche Revolution 1989/90* na Alexanderplatz, którą obejrzało ponad milion zwiedzających. 4 listopada 1989 roku miała tu miejsce jedna z największych demonstracji w dziejach NRD. W wielu narracjach odnaleźć można podobną chronologię wydarzeń do tej przedstawionej na wystawie, jednak traktuję ją w tym kontekście jedynie jako przykład, w którym krystalizują się pewne narracje medialne, inkorporowane niekiedy do opowieści życia.

Drugi element, który łączy zebrane opowieści, to rekonstruowanie wiedzy na podstawie akt Stasi. Wiedza zdobyta po 1989 roku pozwala osadzić własne doświadczenie w szerszym kontekście historycznym, zrekonstruować wydarzenia ważne z punktu widzenia biografii, a także stanowi niewątpliwie punkt wyjścia do formułowania ocen.

We wszystkich analizowanych przeze mnie opowieściach życia wyraźnie dostrzec można pewne wydarzenia przełomowe biografii. Głównym i zwykle najmocniej zaakcentowanym w opowieści wydarzeniem, jest pierwsze zderzenie z systemem, które

determinuje dalsze losy rozmówcy. Doświadczenie to przyczynia się do kształtowania krytycznego stosunku wobec państwa i niekiedy przeradza się w działalność opozycyjną. Wspólnym elementem analizowanych narracji, mającym bezpośredni związek ze zderzeniem z systemem, są ponadto tzw. *Zersetzungsmaßnahmen* [metody dezintegracji – tłum. D.D.], którym poddawani byli niektórzy rozmówcy. Metody te stosowane przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego miały na celu izolację i unieszkodliwienie obywateli, którzy nie podzielali właściwego klasowego punktu widzenia. Najczęściej polegały one na zakazie wykonywania zawodu, usunięciu z uczelni i wzmożonej inwigilacji. W opowieściach tych bardzo często pojawia się Stasi jako znacząca figura narracji; nie tylko towarzyszy poczynaniom rozmówców, lecz także kształtuje bieg wydarzeń i determinuje losy.

Działania opozycyjne jako konsekwencja zderzenia z systemem i stosowania metod dezintegracji to kolejny element łączący analizowane narracje. Strategie oporu – jak pokazały opowieści życia moich rozmówców – obejmowały bardzo różne praktyki: udział w nielegalnych seminariach i spotkaniach informacyjnych, drukowanie pism i ulotek drugoobiegowych, zbieranie podpisów pod petycjami, tworzenie teatru zaangażowanego politycznie, organizowanie koncertów, wystaw, dokumentowanie zjawisk kontrkultury czy uczestnictwo w demonstracjach. Należy też zaznaczyć, że nie wszyscy moi rozmówcy działali w ramach zorganizowanych struktur opozycyjnych, co dodatkowo rozszerza zakres i formy oporu.

Dostrzeżenie wspólnych elementów analizowanych narracji stanowi wprowadzenie do podjętej próby typologii, która opiera się o wczesne doświadczenia moich rozmówców, a te w dużym stopniu mają związek z losami rodziny i przekazywanymi przez nią wartościami. Pierwszy z wyróżnionych typów opowieści charakteryzuje wczesne zderzenie z systemem, którego doświadczyli członkowie rodziny. niesprawiedliwość, która naznaczyła biografie rodziców lub dziadków, ukształtowała krytyczną postawę i stała się ważnym elementem tożsamości rozmówców.

W drugim wyróżnionym przeze mnie typie opowieści ważną rolę odgrywa przynależność rodziców do SED. W niektórych opowieściach oddanie idei socjalizmu rodziło konflikty w rodzinie i w pewnym stopniu przyczyniło się do radykalizacji postaw rozmówców. W narracjach osób nieco starszych, których rodzice rozpoczęli karierę w strukturach państwowych w latach 50. i sami – jako członkowie SED – doświadczyli pewnych form ucisku, partia jako uosobienie represyjnego aparatu władzy również stanowiła ważny punkt odniesienia. W jeszcze innych opowieściach – zwłaszcza gdy przynależność

była jedynie nominalna lub rodzice występowali z partii w imię protestu – przykład odwrócenia się od władzy utwierdzał rozmówców w przekonaniu o słuszności drogi, którą wybrali.

W ostatnim wyróżnionym przeze mnie typie opowieści wartości chrześcijańskie odegrały kluczową rolę w kształtowaniu się krytycznych postaw rozmówców. Kłóciły się one z przynależnością do młodzieżowych organizacji komunistycznych, które pozostawały w opozycji do wszelkich przejawów życia religijnego, czy koniecznością odbycia służby wojskowej, która – zwłaszcza w przypadku oddziałów granicznych – zakładała strzelanie do osób próbujących nielegalnie opuścić kraj. Rozmówcy przedstawiali bardzo często środowiska i organizacje chrześcijańskie jako przestrzeń wolności, która pozwala realizować alternatywny model życia w NRD.

Ostatnia część pracy stanowi szczegółową analizę trzech wybranych opowieści życia. Relacje dwóch rozmówczyń i jednego rozmówcy – urodzonych kolejno w 1934, 1953 i 1965 roku – reprezentują trzy wyszczególnione wcześniej typy opowieści. Analiza poszczególnych relacji odsyła do problemów związanych z pamięcią społeczną po roku 1989, takich jak wpływ skomplikowanej historii dwupaństwowości i procesów transformacyjnych na kwestie związane z tożsamością, próby tworzenia ram odniesienia dla nowej kultury pamięci zjednoczonych Niemiec czy obraz rewolucji 1989 roku i medializacja pamięci. Relacje, które dotyczą represji politycznych, zwracają uwagę na sytuację ofiar, które domagają się uczczenia pamięci ich cierpienia. Przepracowywanie historii [*Aufarbeitung*] – zwłaszcza w wymiarze instytucjonalnym – było różnie oceniane przez moich rozmówców. Kwestie te odsłaniają szerszy problem, jakim po roku 1989 jest podzielona pamięć przeszłości. Martin Sabrow zwraca uwagę na fragmentaryczność indywidualnych wspomnień i pamięci różnych środowisk społecznych (Sabrow 2006, 137). Wszystko to składa się na wielość obrazów NRD, które nie łączą się ze sobą. Warto zaznaczyć również, że ramy historyczno-politycznych sporów o NRD i praktyki Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego z jednej strony wyznaczają badania naukowe, z drugiej zaś – społeczne inicjatywy związane z przepracowywaniem historii (Sabrow 2006, 137). Powoduje to, że w obraz NRD wpisane jest napięcie między „polityczną delegitimizacją a krytycznym uhistorycznieniem” (Sabrow 2006, 134). Różne sposoby odnoszenia się do przeszłości w kontekście teraźniejszości potraktować można jako zbiorowe próby negocjowania znaczeń, w których media, nauka i miejsca pamięci, a także tzw. świadkowie historii mają swój udział i reprezentują różne wizje historii NRD (Handro i Schaarschmidt 2011, 8). Kontrowersje, które towarzyszą

przywoływanym obrazom ponad dwadzieścia lat po upadku muru, tłumaczyć można częściowo różnicą doświadczeń dawnych części Niemiec przed rozpoczęciem procesu zjednoczenia i jego politycznymi, i ekonomicznymi skutkami. Istotne wydaje się również to, że potraktowanie dyktatury narodowosocjalistycznej jako pewnego punktu odniesienia i chęć zaszywania otwartych ran w historii Niemiec poprzez wyciągnięcie nauki z doświadczeń dwóch dyktatur XX wieku, powodują, że historia upadku rządów SED przeciwstawiana jest jako kontrast historii sukcesu zachodnioniemieckiej demokracji. Konflikty związane z przepracowywaniem przeszłości w kontekście procesu zjednoczenia Niemiec odczytywać można przede wszystkim jako walkę konkurencyjnych projektów przyszłości i tożsamości (Handro i Schaarschmidt 2011, 9).

Bibliografia

Biernacki, Patrick i Dan Waldorf

1981 *Snowball sampling: Problems and techniques of chain referral sampling*, „Sociological Methods & Research”, vol. 10 (2), s. 141–163.

Bruner, Jerome

1990 *Życie jako narracja*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 4, s. 3–17.

Dietzsch, Ina

2005 *Die Erfindung der Ostdeutschen* [w:] *Irritation Ostdeutschland. Geschlechterverhältnisse in Deutschland seit der Wende*, red. Eva Schäfer i in., Münster: Westfälisches Dampfboot, s. 92–106.

Handro, Saskia i Thomas Schaarschmidt

2011 *Einleitung* [w:] *Aufarbeitung der Aufarbeitung. Die DDR im geschichtskulturellen Diskurs*, red. Saskia Handro, Thomas Schaarschmidt, Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag, s. 5–18.

Portelli, Alessandro

1998 *Oral History as Genre* [w:] *Narrative and Genre*, red. Mary Chamberlain, Paul Thompson, London New York: Routledge, s. 23–45.

2003 *What makes oral history different* [w:] *The Oral History Reader*, red. Robert Perks, Alistair Thomson, London New York: Routledge, s. 63–74.

2005 *A Collaborative Method of (Auto)Biography Interview* [w:] *The Practice of Qualitative Research*, red. Sharlene Nagy Hesse-Biber, Patricia Leavy, Thousand Oaks London New Delhi: Sage Publications, s. 149–194.

Sabrow, Martin

2006 *NRD w świadomości historycznej Niemców* [w:] *Pamięć polska, pamięć niemiecka od XIX do XXI wieku*, red. Krzysztof Mikulski, Zdzisław Noga, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 134–149.

Squire, Corinne, Molly Andrews i Maria Tamboukou

2008 *Introduction: What is narrative research* [w:] *Doing Narrative Research*, red. Molly Andrews, Corinne Squire, Maria Tamboukou, Los Angeles London New Delhi Singapore: Sage Publications, s. 1–22.

Szpociński, Andrzej

2009 *Wizualizacja pamięci społecznej* [w:] *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*, red. Andrzej Szpociński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 227–237.